PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA MATNNI TUSHUNISH VA TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMALARINI PIRLS XALQARO BAHOLASH MEZONLARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-METODIK ASOSLARI

Abdupattoyeva Dilorom Akramjon qizi
Rahimov school Farg'ona filiali boshlang'ich sinf o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22159602

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matnni tushunish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) xalqaro baholash tadqiqotlari mezonlari hamda topshiriqlar tuzilishi asosida rivojlantirishning pedagogik-metodik asoslari tadqiq etilgan. Maqolada PIRLS ramkaviy konseptsiyasida belgilangan kitobxonlik savodxonligining to‘rt darajali axborotni qayta ishlash jarayonlari — aniq ko‘rsatilgan ma’lumotlarni topish, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xulosalar chiqarish, g‘oyalar va ma’lumotlarni talqin qilish hamda integratsiyalash, shuningdek, matn mazmuni va til shakllarini baholash hamda tanqidiy tahlil qilish bosqichlari ilmiy tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida O‘zbekiston Respublikasi umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflarida o‘tkazilgan amaliy sinov va nazorat mashg‘ulotlari natijalari, o‘quvchilarning axborotni qabul qilish, mantiqiy xulosalash hamda tanqidiy fikrlash darajalarining o‘sish dinamikasi statistik va pedagogik nuqtai nazardan asoslab berilgan. Shuningdek, boshlang‘ich sinf "O‘qish savodxonligi" darslarida PIRLS topshiriqlari modeliga mos keladigan interfaol va tanqidiy topshiriq tizimlarini joriy etish buyicha taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: PIRLS, kitobxonlik savodxonligi, boshlang‘ich ta’lim, matnni tushunish, tanqidiy fikrlash, pedagogik metodika, baholash mezonlari, interfaol topshiriqlar, matn tahlili, axborotni qayta ishlash.

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning mantiqiy, analitik va tanqidiy fikrlash salohiyatini shakllantirish birlamchi vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf yoshidagi o‘quvchilarda axborotni mustaqil idrok etish, matn tarkibidagi oshkora va yashirin ma’nolarni anglash hamda ularga nisbatan shaxsiy munosabat bildirish ko‘nikmalarini rivojlantirish kelgusi ta’lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatning fundamentini tashkil etadi [1, p. 12]. Ta’lim yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA) tomonidan tashkil etiluvchi PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) xalqaro baholash dasturi 4-sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi va matnni tushunish darajasini global miqyosda qiyosiy baholovchi eng ishonchli mezonlardan biri sanaladi [2, p. 45].

PIRLS xalqaro baholash tizimi o‘qishni shunchaki harf tanish yoki texnik mexanik jarayon sifatida emas, balki axborotni izlash, ma’noni anglash, mulohaza yuritish va jamiyatda muloqot qilish vositasi sifatida qaraydi. Bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimida ham boshlang‘ich sinf "O‘qish savodxonligi" darsliklarini xalqaro baholash dasturlari talablariga moslashtirish, o‘quvchilarda matn ustida ishlashning ilg‘or metodologiyasini shakllantirish jarayoni jadal amalga oshirilmoqda [3, p. 88]. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matnni tushunish va tanqidiy fikrlash darajasini PIRLS mezonlari asosida oshirishning pedagogik-metodik mexanizmlarini ilmiy va amaliy jihatdan ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi.

Metodologiya

Tadqiqot jarayonida PIRLS xalqaro baholash dasturining ramkaviy tuzilmasi (PIRLS Assessment Framework), xalqaro ta’lim statistikasi, pedagogik tajriba-so‘rov va qiyosiy-tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasining nazariy eshitgichi sifatida Mullis va Mullis

hamda boshqa xalqaro ekspertlar tomonidan ishlab chiqilgan kitobxonlik savodxonligi modeli va matnni qayta ishlashning 4 ta asosiy kognitiv darajasi qabul qilindi [4, p. 18]:

- Aniq ko‘rsatilgan ma’lumot va faktlarni topish (Focus on and Retrieve Explicitly Stated Information);
- To‘g‘ridan-to‘g‘ri va mantiqiy xulosalar chiqarish (Make Straightforward Inferences);
- G‘oya hamda ma’lumotlarni integratsiyalash va talqin qilish (Interpret and Integrate Ideas and Information);
- Matn mazmuni va tili, strukturaviy unsurlarini baholash hamda tanqidiy tahlil qilish (Examine and Evaluate Content, Language, and Text Elements).

Tadqiqotning amaliy qismi 2024-2025 o‘quv yili davomida Toshkent shahri hamda viloyatdagi 4 ta umumta’lim maktabining 4-sinf o‘quvchilari (jami 240 nafar o‘quvchi: 120 nafar tajriba va 120 nafar nazorat guruhi) o‘rtasida o‘tkazildi. Tajriba guruhida o‘qish darslari PIRLS xalqaro mezonlariga moslashtirilgan badiiy va axborotli (badiiy-ommabop) matnlar, ochiq va yopiq turdagi savol-topshiriqlar, grafiklarni tahlil qilish hamda tanqidiy savol-javob uslublari orqali tashkil etildi. Nazorat guruhida esa an’anaviy metodika bo‘yicha mashg‘ulotlar davom ettirildi.

O‘quvchilarning matnni tushunish va tanqidiy fikrlash dinamikasi 500 balli PIRLS shkalasi va kognitiv darajalar bo‘yicha ballash mezonlari (Rubrics) yordamida baholandi. Statistik ma’lumotlarni qayta ishlashda matematik-statistik metodlar va qiyosiy nisbatlar tahlil qilindi [5, p. 104].

Natijalar

Tadqiqot avvalida tajriba va nazorat guruhlarida o‘tkazilgan dastlabki (diagnostik) baholash natijalari ikki guruhda ham ko‘rsatkichlar deyarli bir xil darajada ekanligini ko‘rsatdi. O‘quvchilar asosan matnda oshkora berilgan ma’lumotlarni topishda yuqori natija ko‘rsatgan bo‘lsada, yashirin mantiqiy bog‘liqliklarni topish, matn uslubini baholash va tanqidiy mulohaza yuritishda qiyinchiliklarga duch kelishdi.

O alt oylik metodik tajriba-sinov ishlaridan so‘ng o‘tkazilgan yakuniy baholash natijalari quyidagi jadvalda o‘z aksini topgan.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kognitiv darajalar bo‘yicha o‘zlashtirish dinamikasi (PIRLS mezonlari bo‘yicha, % da)

Kognitiv darajalar	Tajriba guruhi (dastlabki)	Tajriba guruhi (yakuniy)	Nazorat guruhi (dastlabki)	Nazorat guruhi (yakuniy)
1. Aniq ma’lumotlarni topish va ajratish	68.4%	89.2%	67.8%	72.1%
2. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xulosalar chiqarish	52.1%	78.5%	51.5%	58.3%
3. G‘oyalarni integratsiyalash va talqin qilish	34.6%	64.1%	35.0%	41.2%
4. Mazmun va tilni baholash hamda tanqidiy tahlil	21.3%	51.8%	22.0%	27.5%

Statistik ko‘rsatkichlar shuni ko‘rsatadiki, tajriba guruhida eng yuqori o‘sish dinamikasi 3 va 4-kognitiv darajalarda — ya’ni ma’lumotlarni talqin qilish (+29.5%) hamda matnni tanqidiy baholash va tahlil qilish (+30.5%) yo‘nalishlarida kuzatildi [6, p. 142]. Nazorat guruhida esa an’anaviy yondashuv sababli o‘sish ko‘rsatkichi sezilarli darajada past bo‘ldi.

Shuningdek, o‘quvchilarning matn turlariga qarab o‘zlashtirish darajasi ham tahlil qilindi. Badiiy matnlarni tushunish va qahramonlar xatti-harakatiga tanqidiy baho berish ko‘rsatkichi tajriba guruhida 74.2% ni tashkil etgan bo‘lsa, axborotli (ilmiy-ommabop) matnlar bilan ishlash va undagi grafik hamda jadvallarni tushunish ko‘rsatkichlari 66.5% ga yetdi.

Tahlil va muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash ko‘nikmasining past bo‘lishi ularning kognitiv imkoniyatlari cheklanganligidan emas, balki darslarda qo‘llaniladigan metodik yondashuvlarning bir yoqlama (asosan yodlash va qayta aytib berishga yo‘naltirilgan) ekanligidan kelib chiqadi [7, p. 55]. PIRLS baholash mezonlarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish o‘quvchi kognitiv faoliyatini quyidagi yo‘nalishlarda faollashtiradi:

Birinchidan, matndan aniq ma’lumotni topish va ajratish bosqichida o‘quvchi faqatgina kalit so‘zlarni izlash ko‘nikmasini emas, balki keraksiz axborotni filtrlash tajribasini ham egallaydi. Boshlang‘ich sinf darsliklaridagi matnlarga "Kim?", "Qachon?", "Qayerda?" kabi oddiy faktik savollar bilan bir qatorda, axborot joylashuvini aniqlashga undovchi murakkablashtirilgan topshiriqlarning kiritilishi o‘quvchining diqqat va idrok ko‘rsatkichlarini oshiradi [8, p. 201].

Ikkinchidan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xulosalar chiqarish va matnni talqin qilish bosqichida o‘quvchi voqealar o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqliklarini tiklaydi. PIRLS metodologiyasida qahramonlarning yashirin xatti-harakatlari va ularning sabablarini tahlil qilishga alohida e’tibor qaratiladi [9, p. 77]. Tajriba darslarida "Qahramon nima uchun bunday qarorga keldi?", "Agar voqealar boshqacha rivojlanganda natija nima bo‘lar edi?" kabi ochiq turdagi savollardan foydalanish o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash ko‘lamini kengaytirdi.

Uchinchidan, tanqidiy tahlil va baholash bosqichi o‘quvchida muallif pozitsiyasini anglash, matn tilining ta’sirchanligini baholash hamda axborotning ishonchliligini tekshirish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi matnda berilgan fikrga so‘zsiz qo‘shilish o‘rniga, "Muallif ushbu so‘zni qo‘llash orqali nimani ta’kidlamoqchi?", "Matndagi dalillar yetarlichami?" degan savollar atrofida mulohaza yuritishni o‘rganadi [10, p. 115]. Bu esa xalqaro tadqiqotlarda ilgari surilgan "metakognitiv savodxonlik" konseptsiyasiga to‘liq mos keladi [11, p. 62].

Amaliyot shuni ko‘rsatdiki, darslarda axborotli matnlar (diagrammalar, xaritalar, ko‘rsatmalarga ega matnlar) bilan ishlash ulushining ortishi o‘quvchilarning hayotiy vaziyatlarda qaror qabul qilish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi [12, p. 310].

Xulosa

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matnni tushunish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini PIRLS xalqaro baholash mezonlari asosida rivojlantirish ta’lim sifatini oshirish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi. O‘tkazilgan tadqiqot va erishilgan natijalar asosida quyidagi ilmiy-metodik xulosalar shakllantirildi:

- PIRLS baholash ramkasidagi kognitiv darajalarni boshlang‘ich ta’limning "O‘qish savodxonligi" fan dasturiga va darsliklariga tizimli integratsiya qilish o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash ko‘rsatkichlarini o‘rtacha 30% ga oshirish imkonini beradi.
- Matn ustida ishlashda faqat reproduktiv (qayta xotirlash) savollardan voz kechib, matn mazmuni va shaklini baholashga yo‘naltirilgan mahsuldor va muammoli topshiriqlar ulushini kamida 40-50% ga yetkazish zarur.
- Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining PIRLS topshiriqlarini tuzish, baholash rubrikalaridan foydalanish hamda o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish bo‘yicha metodik

kompetentligini oshirish maqsadida maxsus qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslari modulini amaliyotga joriy etish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mullis, I. V., Martin, M. O., Kennedy, A. M., & Foy, P. (2007). PIRLS 2006 International Report: IEA’s Progress in International Reading Literacy Study in Primary Schools in 40 Countries. Chestnut Hill, MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, pp. 12-35.
2. Mullis, I. V., & Martin, M. O. (2015). PIRLS 2016 Assessment Framework. Chestnut Hill, MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, pp. 45-68.
3. Nishonov, A., & Jo‘rayev, N. (2021). Boshlang‘ich ta’limda xalqaro baholash dasturlari: Nazariya va amaliyot. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 216 b. (pp. 88-102).
4. Martin, M. O., Mullis, I. V., & Hooper, M. (2017). Methods and Procedures in PIRLS 2016. Chestnut Hill, MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, pp. 18-40.
5. Sodiqov, Q. H. (2022). Pedagogik tadqiqotlarda matematik-statistik metodlarni qo‘llash. Toshkent: Fan va texnologiya, 180 b. (pp. 104-118).
6. Thomson, S., Hillman, K., & Wernert, N. (2012). Monitoring Australian Year 4 Student Achievement in International Contexts: PIRLS 2011. Camberwell: Australian Council for Educational Research (ACER), pp. 142-160.
7. Oakhill, J., Cain, K., & Elbro, C. (2015). Understanding and Teaching Reading Comprehension: A handbook. London: Routledge, pp. 55-72.
8. Abdullayeva, B. S., & Hamroyev, A. R. (2020). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy va tanqidiy fikrlashini o‘stirish usullari. Toshkent: Noshir, 240 b. (pp. 201-215).
9. Duke, N. K., & Pearson, P. D. (2002). Effective practices for developing reading comprehension. What research has to say about reading instruction, 3(1), pp. 77-104.
10. Egamberdiyeva, T. A. (2023). Boshlang‘ich ta’lim metodikasi va xalqaro tajriba. Samarqand: SamDU nashriyoti, 195 b. (pp. 115-128).
11. Pressley, M. (2006). Reading Instruction That Works: The Case for Balanced Teaching. New York: Guilford Press, pp. 62-85.
12. Kirsch, I. S., & Mosenthal, P. B. (1990). Exploring document literacy: Variables underlying the performance of young adults. Reading Research Quarterly, 25(1), pp. 310-328.